

MIKOS ÉVA

18–19. SZÁZADI KALENDÁRIUMAINK FÜGGELÉKEINEK NÉPRAJZI FORRÁSÉRTÉKÉRŐL

A kalendárium a 18–19. század legolvasottabb könyve. Ezt a közhelynek számító mondatot sokan sok helyen, sokféleképpen leírták már. Tény, hogy csaknem két évszázad legnagyobb példányszámban megjelenő és legtöbbek által olvasott kiadványa volt, amellyel jelentőségében és hatásában nem vehette fel a versenyt más könyv, s hosszú ideig a sajtó sem. Meglehetősen összetett tartalma s az idők során egyre bővülő funkciói miatt sokan és sokféle megközelítésben próbálták vizsgálni az elmúlt majdnem két évszázadban. A kalendárium, amellet hogy naptár, a mindennapi élet időrendjének szabályozója, már a 16–17. század óta számos járulékos funkcióval is rendelkezik. *Függelékeiben* helyet kapnak az időjárással kapcsolatos jóslások, történeti krónika, illetve kronológia, benne a hír előfutáraival, valamint hasznos életvezetési tanácsok. A 18. századtól egyre szélesedő palettáját kínálják az ismeretterjesztő és szórakoztató olvasmányoknak, bennük a technika és a természettudományok újdonságai, érdekességeivel, illetve a rövidpróza legkülönbözőbb műfajaival a mesétől a viccig. Különösen a 19. század során egyre több híranyag, valamint érdekesség, kuriózum is helyet kap a kalendáriumok lapjain. Ha meg szeretnénk érteni írásbeliségünk, olvasási kultúránk múltját, a népszerű kiadványok természetrajzát és olvasóik hozzájuk való viszonyulását, ez az orgánium nagy jelentőségű. Dolgozatomban arra szeretnék rávilágítani, hogy melyek azok a kérdések, amelyeket a kalendáriumok függelékeinek vizsgálata során eddig elhanyagolt a kutatás, s *milyen lehetőségeket rejt* ez a nagy példányszámban és hosszú időn keresztül megjelenő kiadványtípus *a néprajz számára*, valamint melyek tudományunknak azok az ágai, amelyek haszonnal forgathatók. Másodsorban azt a problémát szeretném tisztázni, hogy *milyen keretek között* tekinthető a naptár függelékében szereplő szöveganyag a néprajz számára történeti forrásnak. Harmadsorban arra vonatkozóan igyekszem módszertani alapokat kidolgozni, hogy *milyen legyen az a megközelítés*, ami sajtóságon a néprajz a kalendáriumok körüli diskurzusban, s hogyan illeszkedik ez a diskurzusban részt vevő egyéb tudományágak módszereihez.¹

¹ Jelen tanulmány megírásának alapjául megközelítőleg 2000 kötetnyi kalendárium áttekintése szolgált, melyeket az Országos Széchényi Könyvtár, illetőleg a Fővárosi Szabó

KALENDÁRIUMOK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Térjünk vissza dolgozatunk kiinduló mondatához: mennyiben a legolvasottabb könyve a kalendárium a 18–19. századnak, illetve mennyiben a 18–19. század legolvasottabb könyve? A következőkben a naptárak tartalmának időbeli változását, funkcionális és társadalmi bázisbeli fejlődését, szélesedését szeretném nyomon követni elsősorban a társadalomtörténeti kutatások eredményeire támaszkodva. Mikor, mely korszakban kik számára jelentett olvasmányt, mekkora volt az a társadalmi réteg, amelyet érintett, milyen volt ennek a rétegnek az életmódja, művelődési eszménye, s mi volt az adott korszak általános kulturális viszonyaiban betöltött helye?

Véleményem szerint ahhoz, hogy a néprajzi kutatás számára leginkább fontos 19. századhoz eljussunk, korábban kell vizsgálódásunkat kezdenünk. A kalendárium a 18–19. század során több alkalommal „gazdát cserélt”, vagyis az olvasni tudás, az iskolázás, valamint a könyvnyomtatás és -terjesztés fejlődésével, a példányszámok növekedésével párhuzamosan egyre szélesebb társadalmi rétegeket hódított meg.² Ez a változás felülről lefelé irányuló tendenciát mutat, csaknem egy évszázad alatt a birtokos köznemesi rétegtől a kalendárium eljutott a parasztságig, majd újabb fél évszázad alatt a teljes paraszti társadalom mindennapi életének része lett. Nyilvánvalóan az általa közvetített műveltségi anyag is változott valamelyest, minél nagyobb tömegek számára téve magát befogadhatóvá, elérhetővé. Ezzel párhuzamosan bizonyos rétegek leszakadtak, kikerültek a kalendárium által közvetített műveltség hatósugarából. Leggyorsabban a művelt felső polgári réteg; amely a 18. században még érintett volt a kalendárium használatában, annál is inkább, mert a kalendáriumok polgári környezetben, korabeli nagyvárosainkban készültek. A változás azonban nem kifejezetten folyamatos, sokkal inkább jellemző rá az, hogy bizonyos gócpontok körül csúcsosodik ki. A 17–18. században a kalendárium elsősorban a nemesiség olvasmánya volt.³ Ekkor a köznemesi életmódot, valamint műveltségeszményt és ízlést közvetítette, illetve e társadalmi réteg identitását erősítette, terjesztette.⁴ A felvilágosodás előtt a kalendárium a majdnem egységes írásbeli kultúra része volt, ám e barokkos nemesi kultúra fokozatosan alacsonyabb tár-

Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményéből válogattam. Az átolvasott anyag legnagyobb része magyar, kisebb része német nyelvű. Becsléseim szerint ez a magyar nyelvterületen 1750 és 1950 között megjelent anyag mintegy negyede, s a budapesti közgyűjteményekben található kötetek közel kétharmada.

² Az olvasni tudás újkori elterjedéséről, a terjedés térbeli és társadalmi tekintetben is egyenetlen voltáról, és a különböző társadalmi rétegek alfabetizációjának folyamatáról szerzőgazó levéltári forrásanyag alapján értekezett TÓTH István György (1996). A naptárkiadás fejlődése a kapitalizmus korában: KOVÁCS 1989. 215–217. II/1., 2., 3. számú táblázatok.

³ KOVÁCS 1984–1985. 226., 233.

⁴ KOVÁCS 1984–1985. 226–229.

sadalmi rétegekre volt jellemző.⁵ Abban a kérdésben, hogy mikor érte el a parasztságot, illetőleg, hogy a 18. században érintette-e már, megoszlanak a vélemények. KOVÁCS I. Gábor szerint nem. Álláspontját arra alapozza, hogy a kalendáriumok tömegtermelése csak a 19. század közepén indult meg. Másrészt pedig azt állítja, hogy a kalendárium a 18. században még kifejezetten a nemesi identitás és életmód jegyében készült, ezt a befogadói kört célozták meg a nyomdászok és szerkesztők naptáraik tartalmával.⁶ Vele szemben SZELESTEI NAGY László, a szerinte már akkor is meglehetősen nagy példányszámokra alapozva, azt állítja, hogy a 18. század 80-as éveiben a kalendárium olvasóinak jelentős része már a parasztság köréből került ki.⁷ Az újabb, elsősorban olvasástörténeti kutatások szerint sem valószínű azonban, hogy utóbbi vélemény megállná a helyét.⁸ Annak ellenére nem kizárt, hogy a kalendárium által hordozott információk közvetve eljuthattak a parasztokhoz. E két egymásnak ellentmondó vélemény között nehéz igazságot tenni, csak arra a részletre hívnám fel a figyelmet, hogy a 19. század első felében is ugyanannak a műveltségeszménynek és életmódnak közvetítője a kalendárium, mint a 18. század folyamán, immár valószínűleg tényleg a parasztság felé is, s ezzel maga KOVÁCS is egyetért. Sőt azzal is, hogy e nemesi-rendi, barokkos jellegű műveltség bizonyos elemei a 19. század második felének kalendáriumaiából sem vesztek ki teljesen.⁹ Éppen ezért e magyarázat nem bizonyítja azt, hogy ugyanígy ne érinthette volna a kalendárium a parasztságot a 19. század előtt is. A kalendáriumok egy része folytonos a 18. század 70-es, 80-as éveitől egészen a 19. század 40-es, sőt bizonyos esetekben 60-as éveikig, s jellegükben, tartalmukban nem mutatható ki jelentős változás. Külön kutatást igényelne annak kiderítése, hogy egy-egy ilyen sorozat pontosan milyen szerkesztésbeli, tartalmi, végeredményben milyen mentalitásbeli változásokat mutat, s melyek azok az elemek, amelyek folytonosan jelen vannak bennük a hosszú évtizedek alatt. Feltehetően igaz az, hogy a 18. század során széles körben még nem terjedhetett el a parasztnál a kalendáriumvásárlás gyakorlata, vagyis a paraszti háztartások nagy részében még nem volt mindennapos használati tárgy a naptár. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az általa hordozott ismeretek, információk és szemléletmód bizonyos elemei ne érinthették volna meg a népi kultúrát. A néprajzi, kultúrantropológiai megközelítés számára már e kisebb érintettség is rendkívüli jelentőségű.

További szempont lehet a különböző társadalmi rétegek alfabetizációja, annak a folyamatnak nyomon követése, melynek során a társadalom különböző

⁵ KOVÁCS 1989. 94.

⁶ KOVÁCS 1984–1985. 37–40.

⁷ SZELESTEI NAGY 1988. 178.

⁸ TÓTH 1996. 63–116. A közvetlenül a kalendáriumhasználatra vonatkozó adatokat lásd: 84–85.

⁹ KOVÁCS 1989. 37.

rétegei fokozatosan bekapcsolódtak az olvasás és írás készségével rendelkezők világába, s az olvasmányok által közvetített kultúrjavak ismeretébe. Ez meglehetősen árnyalt, sokirányú fejlődést jelent, ezért a statisztikák nem biztos, hogy elegendő támpontot nyújtanak a folyamat megértéséhez.¹⁰ Az, hogy hányan tudnak olvasni, nem feltétlenül utal arra, hogy mindezt hogyan teszik: silabizálnak, vagy folyékonyan olvasnak, hangosan, vagy némán stb., továbbá számadatok alapján nem nyerhetünk információkat az olvasottak megértésének mértékére, általában az olvasás határfokára vonatkozóan sem. Több esettanulmány is arra enged következtetni, hogy már a 18. században is voltak írni-olvasni tudó parasztok, akiket nagy valószínűség szerint gyakran „házilag” tanított olvasni egy-egy iskolázottabb rokon, a család barátja, s ehhez fontos eszközt jelenthetett a kalendárium. Nem lehettek ritkák a felolvasások sem, egy közösségben egyetlen olvasni tudó egyén elegendő volt ahhoz, hogy a megfelelő közösségi alkalmakon történt felolvasások az ismereteket elterjessék a közösség tagjainak körében. Több adat ismert arra vonatkozóan, hogy már a 18. század derekán is használtak, sőt birtokoltak parasztemberek kalendáriumot.¹¹ Az alacsony társadalmi rétegek és a kalendáriumok tartalmának kapcsolata tehát a 18. században sem zárható ki. Mindenféleképpen foglalkozni kell vele, nem vetve el a másodlagos kapcsolatokat lehetőségét, az újramesélés szokását, a felolvasásokat, a falusi társadalmak magasabban iskolázott tagjainak műveltségközvetítő szerepét.¹²

Másodsorban a kalendárium nem sokat változván a 19. század első felében, a nagy vidéki kiadók hatásköre megmaradván, egyfajta folytonosság mutatható ki a 18. század második és a 19. század első felének kalendáriumai között, tartalmuk, szemléletük stb. jelentősen nem módosult. Nagyjából ugyanazt a világméretet, mentalitást, szellemiséget, életmódmintát közvetítették a 19. század közepén, mint jó pár évtizeddel korábban. A kifejezetten a parasztok számára és a paraszti réteg ízlését szem előtt tartva készülő kalendáriumok KOVÁCS I. Gábor szerint is csak a 19. század második felében, Buczászky Alajos és a nyomában indulók, például Méhner Vilmos keze nyomán alakultak ki. E kapitalista vállalkozók azonban csak nagyon korlátozottan voltak tisztában a parasztok szemléletmódjával, értékeivel, elvárásaikról pedig különösen homályos elképzeléseik voltak. Sokkal inkább hasonlít megközelítésmódjuk a korabeli nyugat-európai szenzációsajtó bizonyos jelenségeire, s az olcsó ponyvák disszonáns stílusára, mint a parasztok ízlésére és igényeire. A szintén kifejezetten a paraszti réteget célközönségének valló reformkori népművelő naptárak

¹⁰ KRISTÓF 1995. 68–69. Továbbá KRISTÓF Ildikó szerint általában jellemző volt tudományunkban az írott kultúra jelenlétének, fontosságának tagadása még a 19. század vonatkozásában is (uo.). Egy későbbi munkájában ugyanő összefoglalását adja a témában eddig magyar nyelvterületen folytatott kutatásoknak (Sz. KRISTÓF 2002. 2–3).

¹¹ Uo. 82.

¹² Vö. DÉGH 1948.

pedig nem a parasztok, hanem a reformeszmék igényeit tükrözték, talán ezért is nem volt igazán sikerük. Befogadástörténeti szempontból tehát semmivel sem volt nagyobb esélye a 19. század eleje rendi műveltségű kalendáriumainak, mint a 19. század második felében egzotikumtól, kuriózumoktól hemzsegő Buczászky-féle kiadványoknak arra, hogy valóban megértsék, magukévá tegyék az iskolázatlan paraszti tömegek. Mindenkor csak részleteket, könnyen felfogható elemeket, tudásmorzsákat voltak képesek belőle kiemelni, például szüzséket, motívumokat, képi élmények által kiváltott emóciókat, benyomásokat. E meglévő folytonosság miatt is fontos lenne, ha a néprajzi kutatások nem csupán a 19. századot érintenék, hanem korábbra, a lehetőségekhez mérten legalább a 18. század közepéig visszanyúlónak. Ebből az időszakból már viszonylag nagyobb mennyiségű kalendárium s teljesebb sorozatok állnak rendelkezésre.

A kalendáriumok tartalma, megjelenési módja minden kiadónál viszonylag egységesnek mondható még a 18. század folyamán, nem állapíthatóak meg egymástól formátumukban vagy célközönségükben eltérő típusok. Terjesztésük módjára, hatáskörére vonatkozóan viszonylag keveset tudunk, mindegyikre jellemző a regionális hatókör, elterjedtségüket, népszerűségüket azonban jól ismerjük (komáromi, löcsei, győri stb.). Bizonyos kiadók akár több évszázadon átnyúlva is megtarthatták vonzaskörzetüket, és például a győri, komáromi kalendáriumok nagy távolságokra is eljutottak.¹³ Valamennyi kiadványt vállalkozó nyomdászok jelentették meg, és vagy maguk, vagy az általuk alkalmazott szerkesztők állították össze őket.¹⁴ A szerkesztés elvei is nagyjából egységesnek mondhatóak. A különbséget az egyes nagy nyomdák kínálata között bizonyos információk megléte, illetve hiánya okozhatta, például nem minden kiadó jutott hozzá a tiszti címtárhoz, mert ezt csak a jogot megváltó nyomdatulajdonosok használhatták.¹⁵

GELLÉRINÉ LAZÁR Márta, illetve KOVÁCS I. Gábor két fázist különítenek el a kalendáriumok társadalmi bázisának szélesedési folyamatában, illetve tömegkulturalis terméké válásuk útján. Az 1730 és 1820 közötti időszak e folyamat első szakaszának tekinthető, amelyben a kalendárium folyamatosan, egyre

¹³ DUKKON 1988. 296; SZELESTEI NAGY 1988. 359.

¹⁴ A kutatások egyik fontos problémája a szerzőség kérdése, az alkotók nevei ugyanis a 19. század közepéig a legritkább esetben tűntek fel a kalendáriumokban (kivéve az asztrológiai fejezetek készítőit a 18. század folyamán). A kalendáriumokkal foglalkozó kutatók egy része igyekezett kapcsolatokat feltárni bizonyos korszakok irodalmi életének jelentős személyiségei és a kalendáriumok alkotói között (SZILÁGYI 1983. 412–413). Ezzel mintegy azok irodalomtörténeti jelentőségére próbálták ráirányítani a figyelmet. Erre vonatkozóan azonban a felvilágosodás korában és a reformkorban csak feltételezésekre támaszkodhatunk, konkrét bizonyítékaink nincsenek.

¹⁵ A vásárnaptár és a tiszti címtár közlésének jogát szabályozó 1777-es törvényről van szó (GELLÉRINÉ 1984. 200).

bővülő tartalommal, egyre nagyobb információ-többlettel egyre szélesebb rétegek szükségletévé vált, egyben egyre nagyobb tömegek számára lett elérhető az alacsonyabb ár miatt. A birtokos köznemesi réteg műveltségét közvetítette a korszak elején, s az írásbeliség térhódításával párhuzamosan a korszak végére a köznemesség alsó rétegéig, a kismemesekig jutott el. A következő fejlődési szakasz, egyben a kalendárium virágkora 1820–1890 közé esik. Ebben a korszakban vált a kalendárium valóban paraszti olvasmánnyá, a vásárok fontos portékájává, köszönhetően a mind általánosabbá váló paraszti alfabetizációnak. Az utóbbi fejlődési szakasz két újabbra bontható a paraszti polgárosodás és a kapitalizmus fejlődésével összhangban. 1850–1890 között ugyanis megindult a differenciálódás folyamata, melynek során a különböző társadalmi rétegek számára méret és tartalom (előbbi az ár miatt fontos) szerint több típusa alakult ki az immár elsősorban a parasztság körében használt kalendáriumoknak.¹⁶ Bizonyos társadalmi rétegekben jelentősége hosszú ideig nagyobb volt, mint a sajtóé.¹⁷

A kalendárium története a mentalitástörténet kutatói szerint jellegzetesen közép-európai jelenség, a korlátozott fejlődés eszköze, tartalmában a múlthoz, a 18. század nemesi-polgári művelődési és tájékozódási/tájékoztatói viszonyaihoz, funkciójában pedig a polgári sajtóhoz áll közel, e feladatot látja el hosszú időn keresztül, egészen a századfordulóig a parasztság széles rétegei számára.¹⁸

TUDOMÁNYTÖRTÉNET. A KUTATÁS PROBLÉMAKÖREI

Könyvtörténeti (16–17. századi, ősnymtatványnak számító anyag esetében), írás- és olvasástörténeti, társadalomtörténeti, általános művelődéstörténeti, ikonográfiai stb. szempontú feldolgozások születtek a témában, legtöbb esetben azonban csak egy oldalról elemezték, mutatták be a kalendáriumokat, illetve a tanulmányok nagy része általánosságban beszélt róluk. Kevés olyan munka készült eddig, amely közvetlenül közelítette volna meg a tárgyat, s egy-egy kiadványtípus vagy akár egyetlen sorozat részletes bemutatására vállalkozott volna.¹⁹ Utóbbiak esetében a kalendárium mint információhordozó került megfigyelésre, világképet, mentalitást befolyásoló szerepére, közvetlen hatására, általános kultúraalakító képességére voltak kíváncsiak a témához nyúló kutatók.

¹⁶ CSERBÁK 1987. 47–57, továbbá KOVÁCS 1989. 85.

¹⁷ Vö. LIPTÁK 2002. A kalendáriumhoz hasonló, színes, érdekes olvasmányokat kínáló sajtótermékek az 1860–1890 közötti időszakban is csak a művelt középosztály és az alatta lévő szélesebb, de művelődési ideáljában előbbit eszményének valló kispolgárság körében terjedtek el (67–76, 125, 185–186).

¹⁸ KOVÁCS 1984–85, továbbá 1989. 156–158.

¹⁹ SZILÁGYI 1983, VERESS–LENGYEL 1975.

Azt a folyamatot is igyekeztek bemutatni, hogyan illeszkedett a kalendárium a tömegkommunikáció áramába, illetve mint kezdetleges tömegkommunikációs médium miképpen működött. A szórakoztató, ismeretterjesztő, érdekes olvasmányokat nyújtó részek közvetlen vizsgálata kevésbé kapott hangot ebben a diskurzusban. Maga a diskurzus kifejezés használata sem teljesen jogos ebben az esetben, a tanulmányok ugyanis egymástól teljesen független diszciplínák vagy részdiszciplínák kutatóinak keze alól kerültek ki, s egy-egy szerző legtöbbször csupán egy tanulmányában foglalkozott a témával.²⁰ Mások pedig egy adott időszakot vizsgáltak, s nagy vonalakban tekintették át a kiadványtípust, annak általános jelenségeire fordítva figyelmüket. Jellemző azonban e dolgozatokra, hogy valamennyi szerzője mintavétel alapján dolgozott, vagyis behatárolt mennyiségű kalendárium áttekintéséből vonta le következtetéseit, általában valamennyiüknél az adott téma határozta meg a műfaj iránti fogékonyság mértékét. Végül az a szempont is nehezíti az áttekintést, hogy bár a legfontosabb tanulmányok tudománytörténeti áttekintésre is vállalkoznak, igazából ezek nyomán sem alakult ki valódi párbeszéd a kalendárium és általában a populáris írásbeliség vizsgálatában Magyarországon.²¹ A következőkben vázlatos áttekintést adok, az érintett területekre lebontva, a szakirodalomban felvetett kérdésekről, illetve a kalendáriumokat bemutató, elemző cikkek jellegéről.

1. *Áttekintések, ismertetések.* Több olyan tanulmány, összefoglalás is született, amely egy bizonyos korszak kalendáriumainak tartalmát mutatta be, felsorolva az egyes fejezeteket, rovatokat, bemutatva azok funkcióját, időbeli változását.²² Hasonló célt szolgálnak a válogatások és reprint kiadványok, melyek a nagyközönség tájékoztatását, az ismeretterjesztést is célozzák.²³

2. *Külső szempontok.*

2.1. *Bibliográfusok, könyvtárosok: könyvtörténet.* Elsősorban az ősnymtatványnak számító 16–17. századi kalendáriumok összegyűjtésére és tanulmányozására vállalkoztak. Nagy hangsúlyt fektettek a kalendárium időjelző funk-

²⁰ Kivételesen GELLÉRINÉ LAZÁR Márta és KOVÁCS I. Gábor munkássága.

²¹ A tudománytörténeti áttekintést lásd GELLÉRINÉ 1974, ahol részletes bibliográfiája olvasható a kalendáriumokról 1974-ig írott cikkeknek, s a szerző nagy vonalakban vázolja az azokban felmerülő kérdéseket (1232–1233); továbbá alapos áttekintést nyújt a kalendáriumokról alkotott véleményekről (1244–1248). Az azóta eltelt időben megjelent publikációkról igyekeztem minél teljesebb képet nyújtani. A felsorolás nem teljes, igyekszik minden felvetett szempontra kitérni, de csak a nagyobb lélegzetvételű, új eredményeket hozó munkákat tekinti át, annál is inkább, mert a témában rendkívül nagy a kisebb közlemények, problémafelvető írások, népszerűsítő munkák aránya.

²² A 17. század végéig ad áttekintést DUKKON 1988, a 18. századra vonatkozóan SZELESTEI NAGY 1988.

²³ SZILÁGYI 1983; *Ujj kalendárium, melyet Christus Urunk születése után való 1711. esztendőre irt Neubart János, és Magyar országra, Erdélyre és egyéb tartományokra is alkalmaztatott.* 1982; *Magyarországi kis kalendárium: 1806.* 1975.

ciójára, a kalendáriumot megelőző fejlődési stádium, a *csízió* vagy öröknaptár történetére, időbeli változásaira, a könyvritkaságnak számító ősnymtatványok feltárására.²⁴

2.2. *Tipográfia, megjelenítés.* Elsősorban a könyvkiadás technológiai fejlődésére, a kiadványok külső jegyeinek: a tipográfiának, valamint a metszetek ikonográfiájának vizsgálatára került a hangsúly, főként a 16–18. század vonatkozásában.²⁵ Összességében elmondható, hogy a kalendáriumok kutatásában meglehetősen nagy az azokat kifejezetten a látvány szempontjából vizsgáló munkák aránya.

2.3. *Társadalomtörténet, tömegkommunikációs kutatás.* E kutatási iránynak külső és belső szempontjai egyaránt vannak. A kutatás *külső szempontjai*: statisztikák, becslések példányszámokról, az olvasók mennyiségéről, társadalmi hovatartozásáról, valamint arról, hogy mindez hogyan változik térben és időben. A *belső szempontok*: mit közvetít a kalendáriumban található olvasmányanyag, kikre és hogyan hat, hatása mennyire erős, jelentős, s hogyan változik mindez az időben? Különösen nagy figyelmet fordítottak arra a kérdésre, hogy milyen szerepet játszott a kalendárium a 19. század második felétől a parasztok polgárosodásának folyamatában, összességében a paraszti mentalitás megváltozásában. Végül pedig miképpen kapcsolódott a kalendáriumok olvasmányanyaga a vizsgált kor művelődéséhez, szellemi mozgalmaihoz, művészeti irányzataihoz?

A társadalomtörténet természetéből következően elsősorban bizonyos tendenciák bemutatására vállalkozik. Módszerei között részletesebb, szövegközpontú elemzéseket is találunk, amelyek nagyobb társadalmi összefüggésben tárgyalják egy szöveganyag hatását. Olyan kiadói és szerzői repertoárok bemutatása volt lehetséges e szempontból, amelyek nagy mennyiségben és nagy példányszámban, hosszú időn keresztül jelen voltak a kalendáriumok lapjain. Ilyen a Bucsánszky kiadó, mely páratlan pályát futott be, s saját korában a legnagyobb jelentőségre tett szert, emellett üzletpolitikája, stratégiája tipikusnak mondható, s követőkre is talált.²⁶ A szövegek statisztikai jellegű tartalomelemzésére is van példa az irodalomban.²⁷

A felvilágosodás és a reformeszmék hatása a kalendáriumokra viszonylag jól kutatott terület, annak ellenére, hogy nálunk a felvilágosult abszolutizmus

²⁴ A teljesség igénye nélkül néhány nagyobb tanulmány: BORSA 1978, 1994.

²⁵ POGÁNY 1978; VEREBÉLYI 1992, utóbbi folklorisztikai szempontból dolgozta fel anyagát.

²⁶ KOVÁCS I. Gábor bemutatja a Bucsánszky, később Rózsa Kiadó felvirágzásának folyamatát, naptárait és a bennük gyakran szereplő, sőt mintegy házi szerzőnek számító Tatár Pétert és munkásságát (1989. 147–204). Utóbbi esetében teljes atitűdvizsgálatot is végzett, illetve a Tatár-„művek” pontos művelődéstörténeti helyét is igyekezett megadni.

²⁷ KOVÁCS 1989. Függeléként közli statisztikai tartalomelemzésének kategóriarendszerét, illetve bemutatja módszertanát (226–231).

nem találta fontosnak a nép írott kultúrán keresztüli nevelését, művelését, illetőleg a populáris irodalom megjobbítását, mint ahogy ezt Németország bizonyos tartományainak uralkodói többé-kevésbé sikeresen megvalósították.²⁸ A reformkor a nemzeti haladás elősegítésében eszközként nálunk is igyekezett felhasználni a kalendáriumokat, néhány, sajátosan a népművelés céljaira szerkesztett kiadvány segítségével, mint amilyen a *Mezei naptár* volt. E törekvések a naptárak jelentős részét azonban nem érintették.²⁹ A szellemi mozgalmak terjesztésében a központi irányítás, illetve az elit értelmiség szerepére került tehát eddig nagyobb hangsúly a kutatásban. A felvilágosodás, a nyiladozó, megerősödő és hanyatló nemzeti romantika művészetideáljának popularizálódására kevesebb figyelmet fordítottak, holott ezen a téren érdekes megfigyeléseket tehetünk, s bár nem központilag irányított formában, tendenciaszerűen, de számos ponton kimutatható ezen eszme- és művészettörténeti korszakok, stílusok hatása a kalendáriumokra, s talán műveltségközvetítő szerepük sem lehet e tekintetben jelentéktelen. Érdekes továbbá az a jelenség, ahogyan az 1850 utáni időszakban a szépirodalom a kalendáriumokba került. Közép-Európában, különösen Magyarországon általános jelenség, hogy a tömegkommunikáció különböző médiumaiban fontos szerepet játszott a szépirodalom, illetve a szépirodalmi ismeretterjesztést a sajtó mindenkor fontos feladatának tartotta.³⁰ Az elit irodalom és populáris kultúra kapcsolata mindenképpen érdekes kutatási terület lehet.

A történelmi érdeklődés előterében tehát nem csupán a külső szempontok, a példányszámok, kiadók, üzleti stratégiák és azok tartalomalakító szerepe állt,

²⁸ Bajorország példáját emelném ki, ahol a felvilágosodás hatására néhány évtized alatt eltűnt a legkülönbözőbb kalendáriumokból az időjósítás és az asztrológia, s a kalendáriumok tartalma egyéb tekintetben is teljesen átrendeződött a hatalom beavatkozása folytán (MASEL 1996). A magyarországi helyzetre vonatkozóan lásd KOVÁCS 1984–1985. 220–223, vö. KOVÁCS 1989. 26–32. A felvilágosodás eszméi annyiban hatottak a központi hatalom közvetítésével a kalendáriumokra Magyarországon, hogy Mária Terézia 1777-ben rendeletileg tiltotta be az egészségre káros hatású „babonás” tanácsok, például az érvágásra és köpölyözésre kedvező időpontok megjelölését a kalendáriumokban (i. m. 28.). A jozefinistákat azonban jobban érdekelte a korszerű iskolarendszer, mint hogy valódi olvasókat neveljenek a falusi népből (uo. 31).

²⁹ KOVÁCS 1989. 53–72.

³⁰ Olykor kényszerűségből, máskor szándékosan bizonyos időszakban felerősödött ez a tendencia. Az 1849 utáni szigorú sajtótörvények és a cenzúra a kalendáriumokba kényszerítették a szépirodalmat (CSERBÁK 1987. 20). A sajtóra egyébként is jellemző Magyarországon, hogy nagy fontosságot tulajdonított az irodalomnak (KÓKAY 1986 szerint ez a folyamat Batsányival kezdődött, 122.), a 19. század 60-as éveitől a sajtó megoldást jelentett az egyre nagyobb számú szabadfoglalkozású tollforgató egzisztenciális gondjaira – lásd a vezércikkek helyett a sokkal irodalmibb tárca műfajának kialakulását (LIPTÁK 2002. 33–47). A két világháború között induló magyar rádiózás kezdetektől felvállalta ezt a szerepet, mivel alapításában, kezdő munkatársai között olyan jeles irodalmárok vettek részt, mint Németh László vagy Cs. Szabó László.

hanem a kalendáriumokból a korabeli mentalitásra, világképre, illetve annak befolyásolhatóságára igyekeztek következtetni. Ebben az értelemben a mentalitástörténet a kalendáriumokat korlátozott forrásnak tekinti, illetve nem forrásszerűt tartja elsődlegesnek, hanem *csatorna*-jellegét, különböző társadalmi és kulturális szintek, csoportok között közvetítő szerepét.³¹ E megközelítési mód a fentiek mellett ugyanis elsősorban a kommunikációval és tömegkultúrával kapcsolatos problémákat vet fel. A 19. században, különösen annak második felében a kalendárium bekapcsolódott a tömegkultúra áramába, ennek sajátosságai, jellegzetesen kelet-közép-európai jellege érdekelte a kutatást, s a kalendárium és a sajtó működésének egymáshoz való viszonyát vizsgálták e tanulmányok meghatározott korszakokra vonatkoztatva. Szövegelemzéseiket is a statisztika módszereivel összegezték. Fontos kérdésfeltevés ez azért is, mert megállapítást nyerhet, hogy hol helyezkedik el a 19. századi kalendárium a korabeli tömegkultúrában, a sajtó és a populáris írásbeliség történetében. A fenti kérdésfeltevésekkel tulajdonképpen a kalendáriumkutatás a sajtótörténet külön ágát jelenthetné GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta javaslata szerint, s az újabb sajtótörténeti munkák fényében egyaránt.³² A kalendárium a 19. században hasonló szerepet tölt be a paraszti olvasók körében, mint a vegyes tartalmú hetilapok, illusztrált folyóiratok (revü, magazin) a művelt polgárok otthonaiban.³³

A társadalomtörténeti kérdésfeltevésben a központi szerepet a paraszti polgárosodás útja, illetve a kalendáriumoknak a paraszti társadalom kapitalizálódásában, a liberális gazdaság szemlélet elsajátításában betöltött szerepe játszotta. Kitekintést engedett a 19. század második fele kalendáriumainak művelődéstörténeti vonatkozásaira is. Azt a folyamatot vizsgálta, ahogy a lassú polgárosodás, jellegzetesen közép-európai jegyeket felmutatva, megindult és beérett az 1850-es és az 1910-es évek között. A haladás, fejlődés állt tehát a kutatás tengelyében, a korabeli európai állapotok tükrében igyekezett rávilágítani a magyar viszonyok sajátosságaira. A jellegzetesen hazai paraszti életforma és mentalitás, a fejlődés fősodratól elütő jelenségek bár megfogalmazódnak e munkában, csak marginális szerepben tűnhettek fel a fő gondolatmenet alátámasztására. A néprajz fontos kutatási lehetőségeit éppen ezen a ponton látom. Nem mellékes kérdés ugyanis, hogy milyen módon, milyen állomások átlépésével, milyen csatornákon közvetített, milyen jellegű információk és szöveges jellegű tudás hatására lett a paraszti életmód és műveltség, a népművészet és a folklór olyanná, amilyennek a 20. századból ismerjük.³⁴ A felülről érkező kulturális javak a 19. században már nemcsak felülről jönnek, hanem a „fent” és a „lent” két végpontja közötti széles sávból, a populáris kultúrából is. Sőt, az ek-

³¹ KOVÁCS 1989. 9.

³² GELLÉRINÉ 1974. 1251.

³³ LIPTÁK 2002. 13–21. A sajtótörténet e felfogásban a mentalitástörténet egy ága, mely a sajtótermékeket mint a korabeli életmód és mentalitás forrásait használja.

³⁴ VÖ. HOFER 1975; ORTUTAY 1975; KÓSA 1976; VÖRÖS 1977.

korra már meglehetősen specializálódott és professzionizálódott elit kultúra javai is elsősorban a populáris kultúra közvetítésével juthattak el a néphez. Az sem mellékes tehát, hogy ez a populáris kultúra milyen, és mi mindenből merít még az elit mellett.

3. A néprajz

3.1. *Gazdálkodás.* Újítások bevezetése, technológiai ismeretek terjesztése – mindez érdekes kérdés lehet, de csak részben valósult meg, illetve szórványos példák állnak rendelkezésünkre e jelenség bemutatására, következetes, néprajzi szempontú, dialektikus kitekintésű tanulmányok itt sem láttak még napvilágot.³⁵

3.2. *Életmód.* Számos adat áll rendelkezésre ebben a kérdésben: a gyakran előforduló életvezetési tanácsok, elsősorban a gyógyászat és a táplálkozás vizsgálatában nyújthatnak segítséget.

3.3. *A nép szellemi kultúrája és a tömegkultúra közti kapcsolat.* Például bizonyos sztereotípiák, elsősorban etnikus sztereotípiák és az egzotikum terjesztésében van nagy jelentősége, megelőzve, illetve megelőlegezve a sajtó hatását e téren, különösen a 19. század derekától. Érdekes kultúranthropológiai kérdéseket vethet fel e szövegrészek vizsgálata.

3.4. Elsősorban a *világképpel, mentalitással* kapcsolatos kérdésekben volt jelentős szerepe a néprajzi kutatásnak az eddigiekben, például a lineáris időszemlélet kialakulásának folyamatában betöltött szerepüket igyekeztek ábrázolni.³⁶ Emellett számos tudományág foglalkozott az asztrológia szerepével korai naptárainkban, vizsgálták ikonográfiáját, az asztrológia és a keresztény hit kapcsolatát, az időjósításokkal és e jelenségek folklórra gyakorolt hatásával is foglalkoztak.³⁷ Például az időjárásjósításoknak a paraszti hiedelemrendszerre gyakorolt hatása azonban nem eléggé feldolgozott. Érdekes volna megnézni, hogy a kalendárium időszemléletet szabályozó szerepe miképpen hatott a népszokásokra.³⁸

3.5. *Szövegfolklór.* A különböző népszerű nyomtatványok használata bizonyos szövegfolklorisztikai kérdések megvilágításában nem új keletű jelenség.³⁹

³⁵ KOVÁCS 1996.

³⁶ GELLÉRINÉ 1984.

³⁷ DUKKON 1992; VEREBÉLYI 1992.

³⁸ A téma első nyugat-európai feldolgozója, Robert MANDROU a ponyvákban egyszerűen a paraszti mentalitás visszatükröződését látta (1970). A mentalitástörténet későbbi kutatói ezt az álláspontot megcáfolták, például GINZBURG 1991. 10–11, valamint ZEMON DAVIS 2001. 171–172. Mindkét szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a kalendárium, valamint a nép számára készített egyéb olvasmányok elsősorban a parasztságról a polgárság körében élt képet közvetítették, s az olvasás a parasztság számára új kulturális kapcsolatokat eredményezett. Erről lásd még később.

³⁹ „Ha átvizsgáljuk ezeket a toldalékokat, akkor sok, ma már csak a »néphagyományból« ismert mese, anekdota stb. motívumainak a nép közé kerülésére fény derülhet.” SZELESTEI NAGY 1988. 321.

A következőkben nem csupán a kalendáriumok, hanem általában a népszerű olvasmányok és a folklór viszonyát tárgyaló munkákat igyekszem bemutatni, hiszen e kutatási területen a kettő általában egymás mellett jelentkezik. Általában jellemző a szövegfolkloristákra, hogy bizonyos, a kalendáriumokban található szövegeket kutatásaik történeti forrásaiként használják. A következőkben műfajról műfajra haladva igyekszem számba venni e tudományág eredményeit.

Mese. A népmese-filológiai kutatások két különböző ágát kell itt számításba venni. Az egyik az, amikor recens néprajzi anyag elemzésénél a gyűjtő azt észleli, hogy az adatközlők által elmondott szöveg stilisztikailag és egyéb szempontok alapján is intenzív kapcsolatot mutat bizonyos olvasmányélményekkel. A különböző szövegek származását a szerző ilyenkor igyekszik a legteljesebb mértékben meghatározni, s arra is figyelemmel van, hogy az olvasottak folklorizációja milyen stílusbeli és egyéb hatásokkal jár.⁴⁰ Itt az írásbeliség és a folklór közötti közvetlen kapcsolat minőségére vonatkozóan számos tanulság fogalmazódik meg. A másik eset, amikor egy szerző egy műfaj összefoglalásakor vagy katalógusának elkészítésekor a recens anyag mellé kalendáriumi adatokat is felsorakoztat. Ezt történt a *Magyar népmesekatalógus* állatmese kötete esetében is. A példázatos állatmese vagy fabula a magyar népköltészet azon műfaja, mely talán a leginkább kötődik írásbeli előzményekhez, s nagyon gyakran szerepel különböző korok és műveltségi szintek irodalmában. A viszonylag kevés rendelkezésre álló szóbeli adat mellé a régi magyar irodalomból, illetve kalendáriumból és ponyvákra ismert adatokat is felsoroltak a katalógus szerzői.⁴¹

Nagy jelentősége lehet kutatásunkban a *történeti mondák*, illetve általában a népi történeti tudat vizsgálatának.⁴² A legtöbb történeti mondával foglalkozó szakirodalom megfogalmazza, hogy e műfaj kialakulásában elengedhetetlen az írásbeliség hatásával számolni. Szinte valamennyi mondanemre, illetve mondatípusra igaz ez az állítás. Nem mindegy, hogy egy-egy történetimondaszűzsé mikor keletkezett, illetve az a kérdés sem irreleváns, hogy vajon az egyes mondanemek egyidősek-e a hőssel, akiről szólnak. Az általános vélemények, elsősorban az írásbeli nyomok vizsgálatából levont következtetések, a legtöbb mondanem esetében hosszú fejlődési utat jelölnek ki.⁴³ Ebből a szem-

⁴⁰ KOVÁCS 1969, 1977.

⁴¹ KOVÁCS-BENEDEK 1987. Indoklást lásd: 9, 24–28. A szerzők a pozsonyi, magyaróvári, budai és győri kalendáriumok anyagát dolgozták fel munkájukban (uo. 28.).

⁴² VÖ. GELLÉRINÉ 1974. 1250–1251; KOVÁCS 1989. 230–231.

⁴³ KRÍZA Ildikó a Mátyás-hagyományok történetének kutatása közben gyakran használja a populáris írásbeliség termékeit. Elsősorban a 18. századi ponyvákra és kalendáriumokban fellelhető szóbeli nyomokat kutatja, olyan szövegeket fedezett fel, amelyek stilisztikai alapon bizonyíthatóan a szóbeliségből kerültek az írásbeliségbe, a populáris írásbeliséget, a korabeli folklórállapotok dokumentumait jelentik egy hagyománykör fejlődésének vizsgálatához. Idézett tanulmányához a 18. századi győri kalendáriumok anyagát használta fel (1995).

pontból a kalendárium *elsődleges forrásként* használható. A másik kutatási irány más célból egészen másfajta megközelítésben használja a populáris írásbeliséget, ezen belül a kalendáriumokat. 19. századi hősök mondanemreinek kialakulását igyekszik rekonstruálni a populáris kultúra legkülönbözőbb megnyilvánulási formáinak, kalendáriumoknak, ponyvákra, újságoknak, emléklapoknak a felhasználásával.⁴⁴ A populáris kultúra termékeinek a folklórra gyakorolt hatását elemzi. E szempontból a populáris írásbeliség számára *másodlagos* vagy *közvetett forrást* jelent. E vizsgálati iránynak, mint a fentiekben láthattuk, a 19. század második felében van létjogosultsága. Mindkét kutatói magatartás egyirányú mozgásokra figyel fel, anyaguk természetéből adódóan. A legtöbb mondanem esetében hosszas fejlődésről és több szakaszcsoportról, illetve bizonyos gócpontok körüli kikristályosodásról lehet beszélni.⁴⁵ Ilyen kikristályosodási pont lehet a reformkor, továbbá az irodalmi népiesség, illetve a nemzeti romantika megformálódásának időszaka a 19. század 40-es éveitől, a kiegyezés, valamint a millennium körüli évek, összességében művelődéstörténetünknek azon időszakai, amelyek fontosak a nemzeti önazonosság tudatának kialakításában. Szintén sajtóságosan közép-európai jelenség, hogy a nemzettudat formálásában a legnagyobb jelentőséget a nemzeti múlt, illetve bizonyos történeti narratívák jelentették. Az elit történelmi és szépirodalmi szövegeit leginkább a populáris irodalom közvetíthette a szájhagyomány felé a 19. század derekától, amikor a paraszti olvasni tudás színvonala már lehetővé tette ezt. Közvetett módon korábban is lehetett kapcsolat a népszerű irodalom, elsősorban a kalendáriumok és a népi kultúra között. A paraszti történeti tudat és a szövegfolklor időbeli alakulásának jobb megismerését szolgálná a kalendáriumok függelékeiben található szövegek módszeres filológiai vizsgálata. A térben és időben meglehetősen szerteágazó forrásanyag átvizsgálásából, egy-egy téma térbeli és időbeli jelenlétéből, esetleg hiányából következtetni lehetne mind általában a paraszti történeti tudat és a folklór alakulására, mind a fentről lefelé, az írásbeliségből a népi kultúrára, mind pedig a lentől felfelé, a népi kultúra az elitre ható tendenciákra. A történeti mondákat később kezdték szisztematikusan gyűjteni, a legtöbb ismert adat egyes gyűjtésekből származik, és számtalan a fehér folt a térképen. Kevés továbbá a monografikus gyűjtés, egy-egy közösség történelmi ismereteinek alapos feldolgozása. Ennek ellenére érdekes feladat lenne egy-egy nyomda hatáskörének vizsgálata, annak kiderítésére, hogy valóban van-e összefüggés egy tájegység mondatudása és az ott forgalmazott kalendáriumok történeti ismeretei között. Nyilvánvalóan korlátozottak a lehetőségeink a fenti okok miatt, ezért leginkább esettanulmányokat lehetne végezni. Magyarazatot adhatnának az ilyen irányú vizsgálatok arra a kérdésre, hogy bizonyos mondanemek, illetve mondatípusok elterjedtsége miért mutat akkora egyenlenségeket. Az egyetlen szisztematikus történetitudat- és történetimonda-gyűjtést végző DOBOS Ilona

⁴⁴ LANDGRAF 1997. 78–112; továbbá uő. 2001.

⁴⁵ KRÍZA 1993.

monográfiájából tudjuk, hogy Tarcalon teljesen hiányoznak a Mátyás-mondák, -anekdoták, holott az igazságos királyhoz kapcsolódó különböző műfajú történetek a magyar folklór egyik leggazdagabb s legtöbb változatban ismert hagyományát jelentik.⁴⁶ Továbbá a magyar történetimonda-hagyományból egy az egyben hiányzik Dózsa György alakja. Ennek magyarázatát abban is kereshetjük, hogy a 18. századi kalendáriumok krónikái, úgy, ahogy van, kihagyják Dózsa és a parasztháború történetének tárgyalását.⁴⁷

Az imént felsorolt kutatási területeket ki kell egészíteni még egy idehaza talán rendhagyónak tekinthető problémával. A *populáris írásbeliség* kutatása nálunk általánosságban meglehetősen elhanyagolt terület. Az irodalomtörténet és a néprajz részéről is távolságtartást tapasztalunk a témával kapcsolatban, másrészt okból. A szépirodalommal foglalkozók esztétikai kifogásokat emelnek elsősorban, illetőleg kutatási területüket a ma vagy egykor a nemzeti irodalmi kánonba tartozó szövegek vizsgálatában jelölik meg, így az alacsony társadalmi rétegek akár több évtizede elfeledett szellemi javai csak néhány speciális esetben kerülhetnek kutatásaik látómezejébe. A néprajz, illetve annak legérzékenyebb ága, a folklór művelői egészen a közelmúltig általában kevés figyelmet szenteltek az írásbeliség tanulmányozásának, mind a recens folklórányag kutatásakor, a terepmunka-tapasztalatok feldolgozásánál, mind pedig az egyes folklórműfajok eredetének, illetve történetének kutatása során.⁴⁸ Rudolf SCHENDA alapműnek számító hatalmas monográfiája jó ideje beépült a magyarországi köztudatba, szinte kötelezőnek számít a rá való hivatkozás, de módszerének következetes használatára, magát a populáris olvasmányokat (populäre Lesestoffe)⁴⁹ középpontba állító kutatásra eddig nálunk senki sem vállalkozott. SCHENDA elsősorban társadalomtörténeti szempontból közelítette meg tárgyát, ám rendkívül részletes tartalmi elemzését adja a legszerteágazóbb témájú populáris olvasmányoknak, bemutatja jellegzetes elbeszéléstípusaikat, s feltárja a folklórral rokon jelenségeket.⁵⁰ POGÁNY Péter életműve elsősorban a könyvészeti feltárásig és a részletes leíró bemutatásig jutott el a *ponyvák*kal kapcsolat-

⁴⁶ DOBOS 1971. 143.

⁴⁷ TAPOLCZAINÉ SÁRAY SZABÓ 1982 (oldalszám nélkül), vö. KÓSA 1980. 11.

⁴⁸ Ebben a témában terepmunka-tapasztalatok alapján dolgozik KESZEG Vilmos, például: 1991, 1997, vö. uő 1998.

⁴⁹ SCHENDA terminusa az alacsonyabb társadalmi rétegek körében terjesztett és használt, olcsó, szórakoztató funkciójú olvasmányokra (1970).

⁵⁰ SCHENDA 1970. Módszere és kutatásának következtetései teljességgel nem jelenthetik mintáját a hazai anyag vizsgálatának, mivel az nagy időbeli és társadalmi bázisbeli eltolódásokat mutat a némethez képest. Bizonyos jelenségek, melyek a német nyelvterületen már a 18–19. század fordulóján jelentkeznek, nálunk csak a 19–20. század határán érhetőek tetten, például a tömegkultúra hatásának tulajdoníthatóan megjelenő témák és elbeszéléstípusok, pl. horrorisztikus történetek, krimik stb. nagy aránya populáris írásbeliségünkben majdnem egy évszázados késéssel jelentkezik Nyugat-Európaéhoz képest.

ban, s ez nem is csodálható, hiszen a filológiai munka maga is hatalmas időt és fáradságot igényel, és korántsem tekinthető még lezártnak.⁵¹ Rendkívül érdekes és tanulságos volna összegyűjteni a szórakoztató olvasmányok szánt szépirodalmi jellegű szövegeket a 18. századtól napjainkig, s egységes rendszerben elemezni is azokat. Nálunk, ellentétben a SCHENDA által ismertetett német és francia nyelvterülettel, csak a 19. század közepén kezdtek a legszélesebb társadalmi bázison, vagyis a társadalom legalsó és legnépesebb csoportját jelentő rétegnél, a parasztságnál is elterjedni a populáris olvasmányokat tartalmazó nyomtatványok, amelyet a magyar szakirodalom és köznyelv is terjesztésének módja alapján *ponyvának* nevez. Népies jellegű ponyváinknak, vagyis a legszélesebb társadalmi réteg (nép) számára is hozzáférhető tartalmú és elérhető árú nyomtatványainknak legnagyobb része vallásos tematikájú: imakönyv, szentek életéről szóló elbeszélések stb. Am kifejezetten a szórakoztatás és hasznos ismereteket is nyújtó időtöltés célját szolgáló, tehát irodalmi és ismeretterjesztő jellegű olvasmányanyag (a szó szoros értelmében vett „populärer Lesestoff”) több évszázadon át az elsősorban gyakorlati funkciókat betöltő kalendáriumok függelékeiben érhető tetten. A kalendárium, ha a 19. század második fele előtt közvetlen fogyasztása, mindennapi használata a parasztságnál nem is mondható általánosnak, az első fejezetben tárgyaltak értelmében hathatott arra, s így számot tarthat a néprajzi érdeklődésre; hangsúlyozom azonban, hogy a téma e szempont figyelembevételével is érdemes a feldolgozásra (elsősorban társadalom-, mentalitás- és művelődéstörténeti szempontú vizsgálatokat tartok még elképzelhetőeknek). Fontos azonban az is, hogy e szövegek nagy része nem eredeti alkotás, hanem más forrásokból összeszerkesztett anyag, az eredeti források feltárása azonban meglehetősen nehéz, s csak kevés esetben van valamiféle útmutatás, amely alapján a szálak kibogozhatóak volnának. A populáris olvasmányok vizsgálata nem elsősorban önmagukban, önmagukért, hanem olvasóikra gyakorolt hatásuk szempontjából fontos, ebben valamennyi őket vizsgáló kutatási irányzat egyetért.

A TOVÁBBI KUTATÁSOK ELŐFELTÉTELEI

A kalendáriumok szisztematikus néprajzi szempontú vizsgálatának hiánya az anyag áttekinthetlenségében keresendő, abban, hogy sziszifuszi erőfeszítéseket igényel a hatalmas kalendáriumhalmazból az adott kutatás igényeinek megfelelő szövegek előbányászása. A fennmaradt 18–19. századi kalendáriumok elsősorban hevernek nagyobb könyvtáraink, múzeumaink és levéltáraink állományában, és csak igen kis részük feldolgozott.⁵² A kutató gyakran találkozik az-

⁵¹ POGÁNY 1978. Vö. KÜLLÖS 1993.

⁵² Az egyetlen publikáció, amely részletesen közli és elemzi egy országos közgyűjtemény kalendáriumanyagát, a Néprajzi Múzeum állományáról készült (CSERBÁK 1988.

zal a jelenséggel, hogy a sorozatok nem teljesek, sőt, általában csak alig a fele van meg egy-egy több évtizedig megjelenő kiadványnak, holott arra, hogy egy-egyben lássuk egy-egy sorozat anyagát, jellegét, feltétlenül szükség lenne, annál is inkább, mert már a 18. században is rendkívül sok a folytatásos rovat kalendáriumainkban. Másfelől még az egyes kiadók és nyomdák kiadványainak teljes listája sem ismert.⁵³ Számos, országos közgyűjteményben talált példány csonka. Sok esetben, még ha más forrásokból tudunk is egy kiadvány létezéséről, ismerjük címét vagy más adatait, nem tudjuk pontos lelőhelyét. Több évtizeddel ezelőtt vetődött fel egy nyilvántartás elkészítésének gondolata. Előkészületek vannak erre vonatkozóan, valószínűleg részeredmények is születtek, ez azonban nem vált mindenki számára hozzáférhetővé.⁵⁴ Ha bárki módszeres, következetes kutatást akar folytatni a kalendáriumok között, ezt meg kellene előznie a már régóta áhított *alapkutatásoknak*, egy rendszerező feltárásnak, illetve a már több évtizede elkezdett regeszta elkészítésének, immár a teljes magyar nyelvterületre vonatkozóan. A határokon való kitekintés különösen fontos a 18. századi anyag esetében, mert ebben az időszakban kalendáriumaink nagy része a felvidéki és erdélyi polgárvárosokban jelent meg. A feltárt anyagot bemutató forráskiadványban, amelynek elkészítése minden további vizsgálódás előfeltétele tehát, pontos leírást is kell majd adni az egyes kiadványokról, tartalmuk tematikai körvonalainak megállapításával, hogy minél jobban segítsék a kalendáriumokat használni vágyók munkáját.

A KALENDÁRIUMOK TARTALMÁNAK VÁLTOZÁSAI 1750 ÉS 1950 KÖZÖTT. SZEMPONTOK A NÉPRAJZI VIZSGÁLAT SZÁMÁRA

A folklorisztikai megközelítés számára a 18–19. századi kalendáriumok elsősorban társadalomtörténészek által végzett *korszakolásának* árnyalására, illetve más szempontok alapján történő újragondolására van szükség. Saját korszakolásomban mindvégig támaszkodom a fent részletesen ismertetett társadalomtörténeti munkákra.

Az új korszakolás megteremtéséhez az eddigi szempontok felhasználása mellett újabbak bevonása is szükséges. A kalendáriumok néprajzi, folklorisztikai vizsgálata szempontjából két nagy korszak felállítását látom szükségesnek, amelyet elsősorban a tartalmi arányok változása indokol, külső, művelődéstör-

132–151); VARGA 1984. a soproni városi levéltár szinte kizárólag német nyelvű kalendáriumainak bibliográfiai adatait közli; lásd továbbá D. TÓTH 1998. bibliográfiáját a debreceni közgyűjtemények kalendáriumairól.

⁵³ Vö. VIGA 1976. 209–210.

⁵⁴ SZELESTEI NAGY 1988. 313.

téneti, társadalomtörténeti változásokkal összefüggésben. Az egyik 1750–1850 közé esne, a másik pedig az 1850–1950 között eltelt időszakot fedné le. A kutatás kezdete, az 1750-es év mesterséges határ. A 18. század közepétől, ha nem is egyértelműen az 1750-es évtől a közgyűjteményekben megtalálható kalendáriumanyag már megfelelő mennyiségű ahhoz, hogy abból általános következtetéseket vonjunk le.⁵⁵ Az ezt megelőző időszakban a kalendáriumok előfordulása meglehetősen esetleges, sorozatokról szinte egyáltalán nem beszélhetünk, a könyvtárak, múzeumok állományában található példányok sok esetben csonkák stb. A különválasztást az is nehezíti, hogy sok kiadvány hosszú évtizedeket is megért, s az imént felállított korszakhatárokat is átíveli. E két időszak különválasztását indokolja azonban az, hogy egy-egy sorozaton belül is kimutathatóak a következőkben vázolt változások.

1750–1850

Tér és idő. A nagy példányszámú és viszonylag nagy területen terjesztett kalendáriumok ebben az időszakban a korszak uralkodó polgárvárosaiiban készültek, nagy hagyományokkal rendelkező, művelt polgári környezetből származó, elsősorban német eredetű kiadódinasztiák műhelyeiben. Legjelentősebbek a pozsonyi, kassai, nagyszombati, lőcsei, komáromi, győri, kolozsvári, nagyvárad-i kalendáriumok, de számos kisebb hatókörrel rendelkező városka is adott ki naptárakat.

Műveltségi szintek, differenciálódás. Mint már említettem, e korszak naptárai művelt polgári környezetből származnak. Olvasmányanyaguk a célközönség: a városi polgárság és a nemesi középréteg műveltségéhez áll közel, illetve az általuk általában forgatott olvasmányokból ollózza tartalma nagy részét. A képlet azonban nem vezethető le egyértelműen a korabeli nemesi átlag művelődéséből, olvasottságából, mert az maga is differenciált, illetve szempontjainak megfelelően további árnyalásra szorul. Továbbá a kalendárium által hordozott műveltségi anyag kiadványonként változik. Ez elsősorban a kiadó, illetve ha van, a szerkesztő műveltségétől, iskolázottságától függ, mindenesetre annyi bizonyos, hogy a szerkesztői/kiadói, illetőleg a befogadói oldal műveltsége és elvárásai között nincs olyan nagy különbség, mint azt következő korszakunkban látni fogjuk. Mint azt a fentiekben már többször leírtam, a kalendárium a 19. század közepén differenciálódásnak indul, különböző rétegek számára különböző típusai alakulnak ki. Ennek előzményeivel azonban már a 19. század első felében is találkozhatunk.⁵⁶ A Landerer cég egymással párhuzamosan többféle formátumú és tartalmú kalendáriumot is kiadott a 18–19. század fordulójá-

⁵⁵ A kiindulópontot minden kiadvány esetében annak indulása, illetőleg az első fellelhető példány adja meg.

⁵⁶ A 19. század első felében bekövetkező differenciálódási tendenciákra már KOVÁCS I. Gábor is felhívja a figyelmet, ő azonban csak bizonyos speciális naptárak megjelenését tartja fontosnak, mint amilyen a *Mezei naptár* volt (1989. 64–70). CSERBÁK feltehetően azért

tól. E kiadványok tartalmi jellegzetességei meglehetősen eltérőek.⁵⁷ A célközönség, a potenciális befogadók igényei (a kisebb kalendárium olcsóbb, így kispénzű, alacsonyabb társadalmi státusú olvasók vásárolják)⁵⁸ kisebb szerepet játszanak az egyes kiadványok közötti különbségek kialakulásában. Tapasztalataim szerint a különböző kiadványok tartalma igyekszik ugyan igazodni a megcélzott olvasói réteg vélt ízléséhez, ennek módja azonban még nem eléggé kikísérletezett, kidolgozott, meglehetősen esetleges.

Általános tartalmi arányok. Fontos az információ szerepe, szinte valamennyi kalendárium tartalmazza az uralkodócsalád genealógiáját, s számos kiadvány a magyarországi státusok jegyzékét is, melyben a különböző egyházi és világi méltóságok nevét sorolták föl. Az éves vásárjegyzéken, a postán kívül jelen van még az asztrológiai alapú jóvendülés, bár részaránya a korszak folyamán fokozatosan csökken, míg végül teljesen jelképpé válik. (Végérvényesen azonban a század végéig sem kopik ki.) Ezen túl a különböző hasznos, szórakoztató és ismeretterjesztő anyagok meglehetősen tarkán, keveredetten jelentkeznek. Bizonyos kalendáriumok tartalmaznak úgynevezett „gazdasági jegyzékek”-et, hasznos mezőgazdasági, életvezetési, egészségügyi, háztartási tanácsokkal a virágmagvaktól a gyertyaöntésen át a bolhák elleni védekezés lehetőségének különféle módzataiig. Másokban a szórakoztató vagy történelmi ismeretterjesztő anyagok szerepelnek nagyobb arányban.

Folklor. Számos, a fentiekben részletesen ismertetett folklorműfaj jelenlétével is számolni kell a szórakoztató és ismeretterjesztő anyagokban a kalendáriumok lapjain. Nem világos azonban, hogy ezek a *témák / szüzsék / motívumok* hogyan kerültek oda. A kalendáriumokba bekerülő szórakoztató olvasmányok három forrásból származhattak. 1. Népköltészeti vagy közköltészeti alkotások.⁵⁹ Utóbbiakra is jellemző a változatképződés jelensége. 2. Más írásos ter-

nem figyelt fel e tendenciára, mert következtetéseit kisebb merítés, a Néprajzi Múzeumban található néhány száz kalendárium vizsgálata alapján vonta le, s anyagában ezek nem voltak kimutathatók (1988).

⁵⁷ Az 1800-as évek elején három különböző sorozatot is elindított a Landerer-féle cég. A *Magyar és Erdély országi nemzeti kalendárium* példányait az 1801–1834 közötti időszakból ismerjük. A kiadvány nagyalakú, s bár hosszú élete során tartalma többször is átrendeződött, nagyon markáns ismeretterjesztő jellege, kezdetben a történelmi, a 10-es évektől a gazdaság tematika dominál. A *Leg-újabb Magyar Ország' Fő Buda Városi új és ó magyar kalendárium* vélhetően 1805 és 1844 között jelent meg, kiselakú, ennek ellenére fontos feladatának tartja a történelmi és gazdasági ismeretterjesztést, emellett szórakoztató olvasmányok töltik ki legnagyobb részét. 1824-ben még egy sorozatot indított a kiadó, mely csak néhány évfolyamot élt meg *Kis magyar kalendárium* címmel, s szinte kizárólag szórakoztató olvasmányokat közölt. Mindhárom kiadványban nagy a terjedelmi aránya a különböző hasznos információknak: postajáratok, vásárok stb.

⁵⁸ CSERBÁK 1988. 37–48.

⁵⁹ A közköltészet kifejezést KÜLLŐS Imola definíciója szerint használom. Lásd 2002. 7–55.

mékekből: szépirodalmi művekből, történelmi munkákból stb. ollózott anyag. Szépirodalmi alkotásokat tekintve ebben az időben a versek, lírai alkotások aránya a legnagyobb, s a legnépszerűbb szerzőnek egyértelműen Csokonai Vitéz Mihály számított. 3. Kifejezetten a kalendárium számára készített anyag, melyet a nyomdász vagy szerkesztője maga írt. A szerzők neve ebben az időszakban még nagyon ritkán szerepel a cikkek vagy irodalmi jellegű alkotások alatt. A történelmi ismeretterjesztés jellegéről külön is érdemes beszélni, mert e témát tekintve a korszakban jelentős változásokat tapasztalhatunk. A 19. század, sőt az ezt megelőző időszak naptárainak jellegzetes eleme az úgynevezett krónika vagy kronológia, mely az egyetemes, illetve magyar történelem fontos politikai eseményeit tartalmazza évszámokban, a korban előszeretettel használt történelmi munkák kivonataiként. Egy-egy jelentős évszám után egy-két mondatos összefoglalás állt.⁶⁰ E jelenség a 19. század első évtizedeiben fokozatosan kikopott a kalendáriumokból, s helyét bővebb, epikus jellegű történelmi elbeszélések váltották fel az egy-két oldalastól a hosszabb, folytatásokban jelentkező beszámolóig.⁶¹

Műfajok. Epikai tarkaság jellemző a kalendáriumokra ebben az időszakban, igaz ez mind a folklór jellegű, mind az egyéb alkotásokra egyaránt. A leggyakoribb műfajok a rövidpróza különböző típusai, melyek legnagyobb része anekdota, vagy szerkezetükben annak rövidségét, csattanóra élezettségét tartják mintának. A látszólag anekdotikus történetek mögött azonban számos mondat-szüzsé is helyet kap. Leggyakoribb a történelmi monda, de akad néhány eredetmagyarító is. Emellett nagyon gyakoriak a különböző, az anekdotával valóban rokon műfajok, a trufa, tréfa, sőt a vice is. Az egyes szövegek egymáshoz való viszonyára, elrendezésére is a tarkaság jelző illik a leginkább. A mese műfaját ebben a korszakban még szinte kizárólag a példázatos állatmese vagy fabula képviseli, ez azonban meglehetősen gyakran fordul elő, s léteznek verses feldolgozások is. E korszak kalendáriumainak jellegzetes műfaja a találós kérdés vagy *találós mese*, ahogy akkoriban előszeretettel nevezték. A kisműfajokat a

⁶⁰ A krónika a 17. században került a kalendáriumokba, a csillagjósláson alapuló háborús jóslatokat váltotta föl. Az első egy 1613-as debreceni kalendáriumban látott napvilágot. (SZILÁGYI 1983. 402).

⁶¹ A legkésőbbi kronológiát a kassai Werfer Kiadó *A' magyar házi-barát. Közhasznú házi s gazdasági kalendáriumának* 1830-as évfolyamaiban találtam „Magyarország korszak-ve. A legjobb kútfők után” cím alatt. A hosszabb, folytatásokban megjelenő történelmi ismeretterjesztésre az egyik talán legkorábbi példa a pesti Trattner Mátyás műhelyében nyomtatott *Magyar-országi ó, és új kalendárium*, mely az 1799-es évfolyamtól kezdődően folytatásokban közölte „Ditső Nemzet” címmel Magyarország történetét, egészen 1813-ig. Ezt megelőzően az 1796-os évfolyamtól a hunokról közölt hosszabb folytatásos leírást, benne több mondat-szüzsé is található. (A sorozat utolsó ismert évfolyama az 1830-as csonka példány. A sorozat 1814 és 1829 között megjelent évfolyamait eddig nem sikerült megtalálnom.)

szólás, közmondás és aforizma egyaránt képviseli, szintén eklektikus elrendezésben. Nem ritkák továbbá a lírai alkotások sem, ezek egy része műköltészet, de előfordulnak valódi népdalok is, illetve olyan szövegek, amelyeket ma népdalként, parasztdalként tartunk számon, ám a 18–19. század fordulóján még elképzelhető, hogy párhuzamosan több társadalmi, műveltségi réteg is magáénak tudhatta őket. A szerkesztő sok esetben nem tudja különválasztani őket, s népies műdalokkal vegyesen jelenti meg a „pórdalok”-nak nevezett alkotásokat.⁶²

Összességében elmondhatjuk, korszakunkban a kalendárium még intenzív viszonyban van a folklórral, a korabeli elit alatti műveltségi rétegek számos folklorisztikus jelenségének lenyomatát adja. Meglehetősen nagy a variációkban létező anyag aránya azon alkotások esetében is, amelyek a népköltészeti gyűjteményekből ismert folklóralkotásokkal nem mutatnak rokonságot. A valódi népdalok kalendáriumokba való beemelődését tekintve az 1850-es évek jelentik a csúcspontot, mely az irodalmi népiesség térnyerésének ideje is egyben, s a már jó néhány évtizede megjelenő budai, komáromi stb. kis kalendáriumokban is rengeteg népdalt, illetve ma népdalként számon tartott szöveget találunk.

Forrás és csatorna jelleg. A kalendárium a 18. század második és a 19. század első felében a különböző társadalmi rétegek és műveltségi szintek különböző kulturális megnyilvánulásainak, kultúrjavainak lenyomata, melyből a megfelelő társadalmi, kulturális viszonyok és szövegfilológiai vizsgálódások segítségével kinyomozható a folklór korabeli állapota. Ilyen értelemben a kalendárium a folklór *forrásbázisának* tekinthető. Emellett azonban *csatornafunkciót* is betölt, a legváltozatosabb népies műköltészeti és általában műköltészeti alkotások, ismeretterjesztő szövegek és más gyakorlati ismeretek közvetítésével.

1850–1945

Tér és idő. Két egymással párhuzamosan ható tendencia figyelhető meg. 1. Több nagy tradícióval rendelkező, a populáris kiadványok nyomtatásában és terjesztésében korábban is nagy szerepet vállaló vidéki kiadó teszi át székhelyét Budára vagy Pestre, többen az 1850-et megelőző években vagy évtizedekben fellendülő vállalkozások közül is az egyre inkább az ország centrumát jelentő két városban remélnék jobb megélhetést: Landerer Pozsonyból Budára, majd Pestre költözik, Bucsánszky Pozsonyból Pestre teszi át székhelyét. Továbbá sorra alakulnak a későbbi főváros területén a már szinte kizárólag nagy példányszámú olvasnivalót kínáló cégek. 2. A korábban kevésbé iparosodott kisvárosokban, regionális központokban alakuló, megerősödő nyomdák az előbbieknél kisebb példányszámban és hatókörrel terjesztik kiadványaikat (Szeged, Eger, Miskolc stb.).

⁶² Vö. PAKSA Katalinnak a 19. század 30-as éveitől megjelenő kottás dalgyűjteményekről tett hasonló megállapításaiival (1999. 12–13).

Említettem már a fentiekben a *tömegkultúra* térnyerésének fontosságát az 1850-es évet követő időszak vonatkozásában. E jelenség nagyban befolyásolja a kalendáriumok tartalmának alakulását a belső tartalmi arányoktól kezdve a méret- és ezzel összefüggő tartalmi változásokon át egészen a speciális kalendáriumok megjelenéséig. A hagyományos tartalmi keretek, az elrendezés és az arányok felbomlása jellemzi az időszakot, évszázados tradíciók megszűnését tapasztalhatjuk. Számos új műfaj, például egyre több úgynevezett „humorisztikus” naptár is megjelenik, illetve korábban marginálisnak számító jelenségek fokozatosan egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert.

Folklór. E korszak kalendáriumainak a folklórhoz fűződő viszonya is az előzőtől eltérő módon alakul. Köszönhető ez elsősorban a kalendárium mint kiadványtípus erős *differenciálódásának*, melynek következménye a kalendáriumvásárlás társadalmi bázisának kiszélesedése (bizonyos időszakokban az elit is bekapcsolódik, 1850–1860), illetve az egyes kulturális és műveltségi rétegek különböző kalendáriumtípusokban való elkülönülésének. Bár a differenciálódás jelei már az 1800-as évek első felében is jelentkeznek, ennek mértéke össze sem hasonlítható a későbbiekkel. A folklorisztikus elemek jelenléte szempontjából elsősorban a legszélesebb társadalmi réteget érintő kalendáriumok vizsgálata fontos, emellett azonban érinteni kell a magasabb osztályok kalendáriumait is, mert a népköltészet szempontjából azokban is rendkívül érdekes jelenségeket figyelhetünk meg.

Társadalmi bázis, műveltségi szintek. A legszembetűnőbb jelenség ebben az időszakban a legszélesebb társadalmi bázison, a parasztok körében terjesztett és immáron meg is vásárolt kalendáriumok tartalmának végső elszakadása az azt használóktól. Mind külső, mind pedig belső *kolportálódás* jellemző, a kalendárium ponyvára kerül a szó szoros értelmében, a vásárok tucattermékévé válik, tartalmában pedig a korabeli ponyvakiadványokat követi. Egyre nagyobb arányban szerepelnek kifejezetten a kalendáriumok számára készített szövegek a szórakoztató-ismeretterjesztő olvasmányanyagban, s nem ritka a hazai sajtótermékekből való ollózás sem, mely a korábbiakban nem vagy jóval kevésbé volt jellemző.⁶³ Az elsődlegesen a kalendárium számára készült szövegek legnagyobb arányban a kisalakú, tehát a legalacsonyabb réteg számára készült kiadványokban szerepelnek. Immáron nem a közvetlenül a folklórból, illetve a népi kultúrából származó elemek gyakorisága, hanem a kalendáriumokat készítőik által a népnek szánt és népiesnek ítélt szövegek megjelenése jellemző.⁶⁴ E jelenség sem tekinthető kizárólagosnak, hiszen számos olyan kalendáriumsorozat is van, amely a 19. század elejétől átívelve a korszakhatárt az 1800-as évek de-

⁶³ Előző korszakunkban a külföldi sajtótermékekből és kalendáriumokból fordított anyagok jelenléte volt döntő fontosságú (SZILÁGYI 1983. 404). Ennek oka elsősorban az, hogy a korabeli sajtó kifejezetten elit jellegű volt, a magas műveltséghez kötődött, s nem a tömegek igényeit szolgálta. Vö. KÓKAY 1986.

⁶⁴ Lásd KOVÁCS már idézett fejezetét Tatár Péter munkásságáról (1989. 139–146).

rekáig megjelent, azonos szerkesztési elveket követve.⁶⁵ Nem ritka az elit irodalmi művek beemelése sem a szórakoztatónak szánt olvasmányanyag tekintetében. A közepes és nagy naptárak viszont nem maradnak érintetlenek a kor szellemiségét átható népiességtől, a romantikus népdalirodalom első, sőt második- és harmadvonalától sem. E jelenség azonban egészen más megközelítést igényel, mint a korábbi korszak naptárainak népdal- és népies műdalközvetítő szerepe. A népiesség, a népi irodalom termékeinek térnyerése a kalendáriumok lapjain már a 19. század elején elkezdődik, s a század folyamán hosszabb fejlődési utat jár be. Legérdekesebb az irodalmi népiességnek a kalendáriumba való beemelődése szempontjából azonban az, hogy a 18–19. század fordulóján a népdalok és népies műdalok feltehetően szervesen épülnek a kalendáriumokba az azt gyártó és forgató köznemesi vagy köznemesi jellegű ízlés következtében. E réteg maga is ismerte, használta e műveket – gondolok itt a kéziratosszerű énekeskönyvek, a *diáriumok* nagy divatjára –, a 19. század közepétől azonban tudatos népnevelésről, ismeretterjesztésről és ízlésformálásról lehet beszélni e kérdésrel kapcsolatban, s ez az igény a művelődési elitből táplálkozik. Az elit jelleg pedig magukban a művekben is megmutatkozik, hiszen az irodalmi népiesség erre az időszakra teret nyert a kanonikus szépirodalomban is. A 19–20. század fordulóján már valódi folklórgyűjtésként, folklóradatként interpretált szövegek, például helyi mondák is olvashatóak, különösen vidéki kalendáriumok lapjain. E jelenségben egyébként nem csupán a népköltéssel, illetve annak a legáltalánosabb társadalmi rétegekkel való érintkezése viszonylatában mutatkozik jelentős változás, hanem az elitkultúrával való kapcsolata terén is. A kalendárium ebben az időszakban tehát eltávolodik a folklórral való korábbi szerves érintkezéstől, egymás mellett éléstől, illetve a kettő kapcsolata merőben más jellegűt, amelyben az elitet uraló tendenciák, illetve a kulturális hatalom irányító hatása fontos szerepet játszik.

A folklorisztikai vizsgálódás látószögéből nem hiányozhat a *folklorizmus* kérdésköre sem. A fentiekben utaltam már a 19. századi kalendáriumok gazdag szépirodalmi anyagára, valamint a népköltészet és az irodalmi népiesség dialógusára a kalendáriumok lapjain. A folklorizmus jelenségét kalendáriumainkban eddig elsősorban a 20. század első felének vonatkozásában kutatták.⁶⁶ Nem elhanyagolható e szempontból a 19. század második fele sem. A népköltészet felfedezésével, a gyűjtések megindulásával párhuzamosan felmerült a polgári környezetben való terjesztés, népszerűsítés igénye is.⁶⁷ Másik jelenség az elit szerzők által írott s a nép között is terjeszteni szándékozott, elsősorban lírai művek, népies dalok szereplése a kalendáriumokban, amely a néprajzos személynéve szintén a folklorizmussal rokon. Mellette valódi népdalok is megjelennek

⁶⁵ Legjellegzetesebb példája e jelenségnek a komáromi Weinmüller cég kislakú kiadványa: *Komáromi új és ó kalendárium* (1799–1863).

⁶⁶ LUKÁCS 1973; VIGA 1976.

⁶⁷ VIGA 1976. 212, 218, 223.

a kalendáriumok lapjain. Utóbbi esetben a populáris írásbeliség a népköltészet javait és esztétikáját közvetíti az elit felé, s a népköltészet egyben a korabeli közkultúra, nemzeti kultúra alakításában is fontos szerepet kap. Az irodalmi népiesség és a valódi népköltészet dialógusa rendkívül érdekes jelenség, s rengeteg fehér folt van még e kérdésben. Elsősorban azt a folyamatot volna érdemes megvizsgálni, hogy az elit milyen képet alakít ki magában a népköltészeletről, s ennek nyomán hogyan alakul az 1850-es és 1860-as évek irodalmi gondolkodása (Petőfi-epigonok, népieskedők), majd e folyamat hatásai miképpen csapódnak le a kalendáriumokban.

Az elit népiessége és a folklór közötti statikus oppozíciót érdemes volna feloldani, s további szintekkel, átmeneti jelenségek bemutatásával, árnyalásával gazdagítani. A kalendáriumok 1850 utáni történetében még két további jelenséget lehet megfigyelni, az irodalmi népiesség kispolgári jellegű, kifejezetten kalendáriumokon és ponyvákön virágzó, már KOVÁCS I. Gábor által ismertetett s elsősorban művelődésszociológiai szempontból vizsgált jelenségét az 50-es és a 60-as években. Tatár Péter és névtelen kortársai az elit műveltségisményének bizonyos fokú ismeretével rendelkeztek, míg a népköltészeletről s általában a népről feltehetően felszínes ismereteik voltak, s a költészeletről alkotott elképzeléseik határozottan piaci alapokon álltak. Teljesítményüket inkább mennyiségi, mint minőségi kategóriákkal mérhetjük. A dualizmus korában e bértollnokok helyét az irodalmi élet második, harmadik vonalának szerzői vették át.⁶⁸ Az irodalmi népiesség és a folklorizmus közti érzékeny határt, illetőleg hasonlóságot jól lemérhetjük a 19. századi kalendáriumainkban megjelenő népies alkotásokon.

Műfajok. A hosszabb szépprózai alkotások, az elitből beemelt, illetve kifejezetten a kalendárium számára készített, a korábbiaknál terjedősebb elbeszélések, novellák, folytatásos regények megjelenése a legszembetűnőbb újdonság ebben a korszakban. Emellett a sztereotípiák, különösen idegen, távoli, egzotikus népekkel, kultúrákkal kapcsolatos, a sajtó színes híreire emlékeztető beszámolók térnyerése jellemző. Poétikai szempontból bizonyos műfajok egyszerűsödését, egysíkúvá válását tapasztalhatjuk. Gyakoriak maradnak továbbra is a rövid, csattanóra élezett történetek, elsősorban az anekdota, de nagyobb teret nyer a vicc, sőt a legtöbb műfaj formailag, szerkezetileg a viccre igyekszik hasonlítani. Egyre gyakoribb lesz a korábban nem jellemző, kissé durva viccelődés, bizonyos társadalmi csoportokon, nemzetiségeken való gúnyolódás direkt formája. A más etnikumok, leginkább a cigányság külső sajátosságaira, eltérő beszédmódjára, szokásaira való rácsodálkozás korábban is nagyon gyakori volt a kalendáriumok lapjain, viszont nem volt egyértelműen negatív előjelű. A cigány a viccekben, mulatságos adomákban legalább olyan gyakran játszott a

⁶⁸ Vö. SZILÁGYI 2001. Lisznai Kálmán a 19. század 60-as éveitől kezdődően rendkívül népszerű kalendárium szerző, s az is maradt egészen a századfordulóig, tehát jóval halála után is.

rászedett fajankó, mint az urakat is megtréfálni képes furfangos fickó szerepét.⁶⁹ Ez a jelenség összefügghet azzal is, hogy amint a fentiekben már leírtam, e korszakban válik egyre fontosabbá a paraszti ízlés kiszolgálása, azzal összefüggésben, hogy a nagy lélekszámú parasztság is bekapcsolódik a kalendáriumot vásárlók táborába. A kiadók elsődleges célja az ő elvárásainak való megfelelés volt, pontos ismeretek hiányában azonban csak elképzeléseikre hagyatkozhattak. Ehhez elsősorban a mindenki által ismert sztereotípiákból merítettek, nem lévén más tapasztalat vagy igény elmélyültebb ismeretek szerzésére. A sztereotípiákban a paraszt, akárcsak a paraszti humor, durva, vaskos, helyenként obszcén. Nem véletlen tehát, ha a vicc, az élc is egyre inkább ebbe az irányba fejlődik kalendáriumainkban. Különösen igaz ez a megállapítás az egyre népszerűbbé váló, úgynevezett „humorisztikus” naptárakra. E sorozatok kizárólag a mulattatás céljának kívántak megfelelni, minden más műfaj, illetve ismeretanyag hiányzott belőlük, vagy marginális pozícióba került. Fejlődésük párhuzamba állítható a korszakban divatos élelapokkal, s egyben a kalendáriumoknak a sajtótörténettel szoros összefüggésben való vizsgálatának fontosságára is felhívják a figyelmet.⁷⁰

Van még néhány jelenség, amelyről általában kell még beszélni, mert mindkét tárgyalt korszakunkat érinti. Az egyik jelenség az ismétlések nagy aránya, a kiadók ugyanis előszeretettel idézik saját magukat, akár egy évszázados különbséggel is megjelenhet ugyanaz vagy egymásra nagyon emlékeztető szöveg, metszet egyazon kiadó kalendáriumaiban. Nem ritka továbbá az egymástól való ollózás, ha tetszik, plágium sem, amit a populáris olvasmányok nem vesznek túl komolyan. Számos tanulsággal szolgálhat e jelenség vizsgálata bizonyos kulturális javak időbeli jelenlétére, közvetítésének módjára vonatkozóan.

Végső soron a kalendáriumok néprajzi jellegű kutatása, egyáltalán, néprajzi ismeretek birtokában való olvasása nagyon sokféle tapasztalattal gazdagíthatja tudásunkat. A további teendők, kutatási feladatok iránya is meglehetősen szerteágazó lehet. Filológiai szempontból azért volna fontos e másfél évszázad kalendáriumainak részletes tartalmi megismerése, mert mind az anyagi műveltség, a gyakorlati élet, mind pedig a szellemi kultúra különböző szintjeinek le nyomatait adják. Egymás mellé állítva a különböző kalendáriumokban található szórakoztató, irodalmi, történelmi, ismeretterjesztő jellegű szövegeket, majd mellé állítva a ponyvakiadványok, 1850 után az alacsonyabb társadalmi rétegeknek szánt sajtótermékek anyagát, megkapnánk a populáris irodalom teljes repertoárját, amelyet nyugati minták alapján, saját folklorisztikai tapasztalataink birtokában rendszerezhetnénk, vizsgálhatnánk. A fent vázolt keretek között következtetni lehetne bizonyos folklorjelenségek korára, sőt a rendelkezésre álló anyag korlátai között esetleg térbeli elterjedtségére, vagy más témák / szűzések / motívumok hirtelen népszerűvé válására, majd gyors eltűnésére.

⁶⁹ Vö. SZILÁGYI 1983. 414–415.

⁷⁰ Vö. BUZINKAY 1983.

Másodsorban: szélesebb, immáron a néprajz szorosan értelmezett témájától távolodva, de érdekeit mindenkor szem előtt tartva a 18–19. századi kultúra és művelődés sokoldalú rétegzettségére, bonyolult struktúrájára lehet következtetni. Problémát jelent az a tény, hogy a művelődés történetét, illetve a kultúra különböző megnyilvánulásait diakronikus tengelyen annak két végpontja felől igyekeztek mindenkor vizsgálni. Az irodalomtörténet, eszmetörténet csak azt, ami a legszorosabb értelemben *elit*, eredeti és előremutató; a néprajz viszont csak azt, ami *népi*, a népköltészetben eredeti, igyekezett megfigyelni. A célját a két végpont között megjelölő mentalitástörténet is könnyebben veszi észre a populáris irodalomban, illetve a tömegkommunikáció különböző médiumainak vizsgálata során azt, ami az elitől származik (gondoljunk a felvilágosult abszolutista hatalom által a népre kényszerített olvasmányokra vagy a középosztály művelődési eszményéhez alkalmazkodni kívánó kispolgárokra), s kevésbé azt, ami immanens sajátja a populárisnak. Ahhoz azonban, hogy egy adott korszak művelődéséről, annak valamennyi rendjéről és osztályáról teljes képet kapjunk, fontos e két végpont közti átmenetek, árnyalatok figyelembevétele. Ez önmagában is lehet kutatás tárgya, nem csupán azért, mert hatással volt a népi kultúrára, vagy azért, mert az elitből származott. Egy korszak társadalmi és művelődési struktúrájában számtalan olyan csoport vagy alcsoport létezett, amely sem egyikhez, sem másikhoz nem tartozott, hanem a kettő közti kulturális rétegek valamelyikét vallhatta magáénak, vékony hajszalereken keresztül azonban mindkettőhöz kapcsolódott. Ezen átmeneti jelenségek kutatásához is gazdag forrásbázist jelenthetnek a kalendáriumok, s mindenképpen segíthetik a társadalmi rétegek, művelődési csoportok egymás mellett élésének, egymásra hatásának minél jobb megfigyelését. Egy ilyen jellegű megközelítés utat nyithat a folklorisztika s a néprajz más területeinek művelői számára is egy új tudományos problematika felé, mely tulajdonképpen a néprajz, valamint a társadalom- és művelődéstörténet szoros egymásra hatásában, egymás mellett való művelésében képzelhető el.⁷¹

IRODALOM

BORSA Gedeon	BUZINKAY Géza
1978 <i>A magyar csizió kialakulásának története</i> . In: OSZK évkönyve 1974–1975, 264–347.	1983 <i>Borsszem Jankó és társai. Magyar élelapok és karikatúráik a XIX. század második felében</i> . Budapest, Corvina
1994 <i>Magyarország számára nyomott naptárak a Mohács előtti évekből</i> . Magyar Könyvszemle CXVIII. 187–193.	CSERBÁK András
1988 <i>Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében</i> . Buda-

⁷¹ A történeti folklorisztikában a művelődéstörténeti szempontok érvényesítésének fontosságára VOIGT Vilmos is felhívta a figyelmet (1984. 83).

- pest, Múzsák (Néprajzi Közlemények 8.)
- 1948 *Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez.* In: Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. (Horváth János emlékkönyv.) Budapest, 299–315.
- DOBOS Ilona
1971 *Tarcal története a szóhagyományban.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- DUKKON Ágnes
1988 *A kalendárium művelődéstörténeti jelentősége a XVII–XVIII. század fordulójáig.* In: HOPP Lajos–KÜLLÖS Imola–VOIGT Vilmos (szerk.): A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 295–312.
- 1992 *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban.* Irodalomtörténeti Közlemények XLVI. 594–606.
- GELLÉRNÉ LÁZÁR Márta
1974–1975 *A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában I–II.* Századok CVIII. 1226–1254; CXIX. 112–150.
- 1984 *Az idő kezelése és annak változásai a népies kalendáriumokban.* In: HOFER Tamás (szerk.): Történeti antropológia. Budapest, MTA–NKI 196–205.
- GINZBURG, Carlo
1991 *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe.* Budapest, Európa
- HOFER Tamás
1975 *Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében.* Ethnographia, LXXXVI. 398–414.
- KESZEG Vilmos
1991 *A kéziratos füzetek költészetéről.* Jelenlét II./6. 16–17; 7. 55–57.
- 1997 *Az írás a populáris kultúrában.* Néprajzi Látóhatár VI. 45–52.
- 1998 *A magyar folklór. Könyvismertetés.* Ethnographia CX. 478–480.
- KÓKAY György
1986 *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- KÓSA László
1976 *Néphagyományunk évszázadai.* Budapest, Magvető
- 1980 *Megjártam a hadak útját. A magyar nép történeti emlékezete.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- KOVÁCS Ágnes
1969 *A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai 1. Arany László magyar népmese gyűjteménye.* In: Népi kultúra – népi társadalom II–III. Budapest, 177–214.
- 1977 *A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai 2. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág I–V.* In: Népi kultúra – népi társadalom IX. Budapest, 139–188.
- KOVÁCS Ágnes–BENEDEK Katalin
1987 *A magyar állatmesék katalógusa. Magyar népmesekatalógus 4. Második javított, bővített kiadás.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet
- KOVÁCS I. Gábor
1984–1985 *A kalendárium a korlátozott fejlődés tipikus kommunikációs eszköze 1730–1820.* Szociológia 217–237.
- 1987 *A kalendárium szerepe új értékek bevezetésében a magyar parasztság körében.* In: Értékek és válaszítások 2. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- 1989 *Kis magyar kalendáriumművelődéstörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- 1996 *A két világháború közötti magyar kalendáriumirodalom szerepe a paraszti mentalitás változásában.* Történeti Tanulmányok, V. 159–167.
- KRISTÓF Ildikó
1995 *„Istenes könyvek – ördögös könyvek” (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján).* In: Népi kultúra – népi társadalom XVIII. Budapest, 67–104.
- Sz. KRISTÓF Ildikó
2002 *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? Acta Papensia II. 3–29.*
- KRÍZA Ildikó
1991 *Ponyvairodalom és szóhagyomány kapcsolata a parasztság körében a 19. század végén.* In: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében II. Budapest–Wien, 881–887.
- 1993 *Mátyás-hagyomány az irodalom és folklór határán. (Adatok a Mátyás-folklór XVI. századi történetéhez)* Ethnographia CIV. 581–589.
- 1995 *A Mátyás-hagyomány a 18. században.* In: Népi kultúra – népi társadalom XVIII. Budapest, 119–145.
- KÜLLÖS Imola
1993 *Pogány Péter Szaléz O. S. B. (1923–1993).* Néprajzi Hírek XXII. 112–113.
- 2001 *Közköltészet és népköltészet.* Doktor értekezés. Kézirat. Budapest. In: MTA Kézirattár
- LANDGRAF Ildikó
1997 *XIX. századi hősök és hőstípusok a magyar történeti mondahagyományban. (Kossuth Lajos és a Habsburgok.)* Kandidátusi értekezés. Kézirat. In: MTA Kézirattár
- 2001 *Erzsébet, a magyarok királynéja – második Szent Erzsébet.* In: BARNA Gábor (szerk.): A szentisztelet történeti rétegei és forrásai Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete. Szeged, Néprajz Tanszék 109–127.
- LIPTÁK Dorottya
2002 *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában.* Bécs–Budapest–Prága. Budapest, L'Harmattan Kiadó
- LUKÁCS László
1973 *A Debreceni Képes Kalendárium és a Debreceni Szemle néprajzi jelentősége.* Studium, 81–96.
- Magyar országi kis kalendárium*
1806 (1975) A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében található kalendárium hasonló kiadása. Budapest
- MANDROU, Robert
1970 *Magas kultúra és népi műveltség Franciaországban. A ponyvairodalom.* Századok CIII. 118–125.
- MASEL, Katharina
1997 *Kalender und Volksaufklärung in Bayern. Zur Entwicklung des Kalenderwesens 1750 bis 1830.* Erzabtei St. Ottilien, EOS Verlag
- ORTUTAY Gyula
1971 *Hagyomány, változás – népi kultúra.* In: Népi kultúra – népi társadalom V–VI. Budapest, 283–290.
- PAKSA Katalin
1999 *Magyar népzenei történet.* Budapest, Balassi Kiadó
- POGÁNY Péter
1978 *A magyar ponyva tüköre.* Budapest, Európa Kiadó
- SCHENDA, Rudolf
1988 *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe.* Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann. (Első kiadás: 1970 München)

- SZELESTEI NAGY László
1988 *Kalendáriumok a XVIII. századi Magyarországon*. In: HOPP Lajos-KÜLLÖS Imola-VOIGT Vilmos (szerk.): *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 313–361.
- SZILÁGYI Ferenc
1983 *Elmét vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendárium 1749–1849-ig tartó időszakából*. Budapest, Magvető
- SZILÁGYI Márton
2001 *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. (Irodalomtörténeti füzetek 149.) Budapest, Argumentum Kiadó
- TAPOLCZAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva
1982 *Utószó*. In: *Ujj kalendárium, melyet Christus Urunk születése után való 1711. esztendőre irt Neubart János, és Magyar országra, Erdélyre és egyéb tartományokra is alkalmaztatott*. Reprint. Tatabánya
- TÓTH István György
1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora-újkori Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet
1982 *Ujj kalendárium, melyet Christus Urunk születése után való 1711. esztendőre irt Neubart János, és Magyar országra, Erdélyre és egyéb tartományokra is alkalmaz-*
- tatt*. Reprint. Kiadja a József Attila Megyei Könyvtár Tatabányája, 1982
- TÓTH Judit, D.
1998 *Kalendarien aus dem XVII–XVIII. Jahrhundert in den Bibliotheken zu Debrecen*. Debrecen, KLTE
- VARGA Imréné
1984 *A Sopron városi levéltár naptár-gyűjteménye (1581–1803)*. Soproni Szemle 193–221, 289–311.
- VEREBÉLYI Kincső
1992 *A magyar csizók folklorisztikai vizsgálatának egyik lehetősége*. Ethnographia, CIV. 89–133.
- VERESS Gézáné-LENGYEL Imre
1975 *A Debreceni Képes Kalendárium repertórium, szakrendi, név és tárgymutatója 1901–1948*. Debrecen
- VIGA Gyula
1976 *19. századi miskolci kalendáriumok néprajzi vonatkozásai*. In: Herman Ottó Múzeum évkönyve XV. Miskolc, 209–230.
- VOIGT Vilmos
1975 *A népköltészet változása a XIX. században*. Ethnographia, LXXXVI. 49–61.
- VÖRÖS Károly
1977 *A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek*. Ethnographia, LXXXVIII. 1–13.
- ZEMON DAVIS, Natalie
2001 *Társadalom és kultúra a kora-újkori Franciaországban*. Budapest, Balassi

ÉVA MIKOS

ON THE FOLKLORE SOURCE VALUE
OF APPENDICES OF 18TH- AND 19TH-CENTURY
HUNGARIAN ALMANACS

This article attempts to shed light on issues previously ignored in research on the appendices of 18th- and 19th-century almanacs, as well as on the potential for folklore inherent in this type of publication, published in large numbers over a long period of time, and the branches of the discipline that could profit from it most. Secondly the article attempts to clarify the context in which the texts found in almanac appendices should be considered a historical source by the folklorist. Third, it attempts to elaborate the methodological basis of what the approach should be that belongs uniquely to folklore in the discussion of almanacs, and how this fits in with the methods of other disciplines.

The article first presents a lengthy survey of research history, concentrating mainly on the presentation of issues and manner of perspective in the significant earlier publications on the topic. This is followed by a redefinition of the periods, taking into account earlier period definitions but with an eye now primarily on folklore criteria in which the emphasis is on the role of almanacs in cultural communication between various social classes and on the appearance of literacy in the changing folk culture. All in all, this study aims at better and more subtle knowledge of the changes in the population and in folklore and folk poetry in the 18th and 19th centuries.